

DE NORSKE MENNESKERETTIGHETSDIALOGENE

Når *menneskerettigheter* (MR) benyttes som begrep i vår tid, refererer man gjerne til et sett av universelle, eller i det minste internasjonalt anerkjente rettigheter for enkeltmennesker. Det følger dermed også at man normalt betegner menneskerettighetene som de rettigheter man finner forankret i et sett med internasjonale konvensjoner. Mer spesifikt dreier dette seg om FNs menneskerettighets erklæring (1948), FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter (1966) samt FNs konvensjon om økonomiske, sosiale, og kulturelle rettigheter (1966). I tillegg er det vanlig å regne med konvensjonen mot rasediskriminering (1965), kvinnekonsensjonen (1979), konvensjonen mot tortur (1984) og barnekonvensjonen (1989), slik at de seks konvensjonene og erklæringen til sammen utgjør en kjerne for begrepet *internasjonale menneskerettigheter*. Det er også vanlig å legge til FNs konvensjon om funksjonshemmedes rettigheter (2006), samt et knippe sentrale konvensjoner fra Den internasjonale arbeidsorganisasjonen (ILO) som omhandler organisasjonsfrihet og rett til kollektive forhandlinger (1948 og 49), forbud mot tvangsarbeid (1930 og 1951), forbud mot barnarbeid (1999) og forbud mot diskriminering på arbeidsplassen (1958). ILO har også utarbeidet en konvensjon om urbefolkninger og stammefolks rettigheter (1989).

Det følger av Norges grunnlov (1814) og Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen (1950) at man i Norge og Europa holder menneskerettigheter som tillegg til FN-konvensjonene, stort sett på den måten at man utvider og nærmere definerer de samme rettighetene. Vi skal ikke i dette notatet gå inn på de politiske sidene av menneskerettighetsbegrepet. Det bør likevel være åpenbart at begreper som absolutte, universelle og liberale menneskerettigheter ikke nødvendigvis er det samme som de internasjonale menneskerettighetene.

På grunn av nasjonale og internasjonale rettssystemers dynamiske utvikling, og vekselvirkningen mellom disse, vil heller ikke den juridiske forståelsen av menneskerettigheter utgjøre et statisk sett av rettigheter. Det er i nyere tid graden av institusjonelt rammeverk rundt menneskerettighetene som særlig utmerker seg. Vi ser dette i form av globale organisasjoner og regler. Som en følge av disse virksomhetene får vi også en egen dynamikk som påvirker tolkningen og praktiseringen av de internasjonale menneskerettighetene.

Det har aldri vært intensjonen med FN-konvensjonene at de skal være maksimumsstandarder for borgernes rettigheter, derimot er det en klar forutsetning at rettighetene skal gjelde som minimumsstandarder for de stater som slutter seg til konvensjonene.

Menneskerettighetene er samtidig rettigheter i en særstilling. De er ment å overstyre eller guide annen rettsutvikling, og dermed også utøvelsen av staters myndighet. Man antyder ved å si at noe er en menneskerett at det omtalte er mer grunnleggende og derfor også en overordnet rett (Lex Superior). Det er denne siste dimensjonen av menneskerettighetene som ikke bare setter disse rettighetene i en særstilling, det gjør dem også kontroversielle. Anvendelsen av menneskerettigheter vil i praksis ofte handle om beskyttelse av minoritet mot majoritet, og enkeltmennesker i møte med statsmakt. Ikke minst er det utfordrende når brudd på disse rettighetene innad i et land kan kritiseres av andre internt i det samme landet, og av aktører utenfra, fordi praksisen strider med internasjonale

forpliktelser. Denne normstyrende, og overstyrende, siden av menneskerettighetene gjør dette til omdiskutert spørsmål internt i mange land, i relasjonen mellom stater, mellom stater og internasjonale organisasjoner, i internasjonalt sivilsammfunn, i media osv.

Når det like fullt finnes et internasjonalt anerkjent sett av menneskerettigheter som stater gjensidig har forpliktet seg til å respektere, utgjør også disse rettighetene en felles plattform for dialog om forpliktelser og ansvar. Kommer man med kritikk, kan man gjøre det på bakgrunn av standarder som ikke trekkes inn utenfra, men som snarere skulle være kjente forpliktelser på bakgrunn av egen tilslutning til de samme internasjonale konvensjonene. Slik sett er menneskerettigheter i dag en internasjonal standard som utgjør vår felles arv. Dette gjør igjen oppfølging av menneskerettighets-spørsmål til et tema for relasjonen mellom stater.

Den norske nobelkomiteens tildeling av Nobels Fredspris for 2010 til den kinesiske dissidenten Liu Xiaobo har på ny aktualisert debatten om hva som mest effektivt fremmer menneskerettighetenes stilling i land med omfattende og vedvarende brudd på menneskerettighetene. Debatten har også dreid seg om konflikten mellom det å fremme MR og det å promotere egne økonomiske interesser i utlandet.

I denne forbindelse vil vi trekke frem [Civitas undersøkelse om nordmenns holdninger til menneskerettigheter](#) (april 2010). Den omfatter bl.a. spørsmålet: "Hva mener du bør veie tyngst i Norges forhold til andre stater? Kritikk av menneskerettighetsbrudd eller å ivareta økonomiske interesser for Norge?" Hele 52 prosent av de spurte mente at oppmerksomhet rundt menneskerettighetsbrudd bør veie tyngre i norsk utenrikspolitikk enn å ivareta Norges økonomiske interesser. Man kan videre se en sammenheng med svarene som kom på spørsmålet om hvor viktig menneskerettighetene var for den enkelte, personlig. Så mange som 90 prosent oppga at de vurderer menneskerettighetene som svært viktige. Det er også viktig for nordmenn at menneskerettighetene er universelle, dvs. like for alle overalt. Man ser også at velgerne forventer at norske myndigheter fører en aktiv linje for menneskerettighetene gjennom utenrikspolitikken. Viljen til å prioritere kritikk av menneskerettighetsbrudd fremfor ivaretagelse av norske økonomiske interesser viser en idealisme som kanskje ikke er så overraskende. Uten å få seg forelagt de bestemte interessekonfliktene, er det trolig vanskelig å fastslå klart ut i fra svarene hvor mye man evt. er villig til å betale. Dette til tross: Nordmenn virker klart villige til å la klar tale om menneskerettigheter gå foran norske økonomiske interesser.

I dette notatet vil vi ta for oss det virkemiddel formaliserte og institusjonaliserte menneskerettighets-dialoger (MR-dialoger) utgjør for norsk menneskerettighetspolitikk internasjonalt.

To skoler for institusjonaliserte menneskerettighetsdialoger

Anna Wurth og Lisa Frauke Seidensticker ved Human Rights Impact Resource Center knyttet til German Institute for Human Rights i Berlin, opererer med to skoler for de institusjonaliserte menneskerettighetsdialogene: *den realistiske* og *den konstruktivistiske*. Den realistiske tar utgangspunkt i at land som verken politisk eller økonomisk har muligheten til å utøve press mot myndighetene i et dialogland, ikke bør føre MR-dialog. Den konstruktivistiske skolen har et annet utgangspunkt. Man mener her at opposisjonelle krefter innad i et autoritært land vil høste godt av bl.a. dialogarbeid gjort av internasjonale organisasjoner, og på denne måten kan dialogen indirekte bidra til å øve press på myndighetene internt i landet. Disse teoriene vil ikke være gjennomgående i vår analyse, men ligge som et bakteppe.

De offisielle norske menneskerettighetsdialogene

Norge fører offisielle menneskerettighetsdialoger med tre land: *Kina, Vietnam og Indonesia*. Dette er stater hvor det gjentatte ganger er blitt begått brudd på de internasjonale menneskerettighetene. Det norske utenriksdepartementet (UD) vektlegger også dialoglandenes ønske om forbedringer innad som en forutsetning for samarbeid:

De landene som egner seg som dialogland, er land der det er menneskerettighets-problemer, men der det samtidig er potensial for forbedringer gjennom dialog og kontakt.¹

I dag bruker Norge 400 millioner kroner på menneskerettighetsrelaterte tiltak, hvorav 25 millioner kroner brukes direkte på MR-dialogene. Om lag 85 prosent av dette går til prosjektsamarbeid mellom norske eksperter og partnere i dialoglandet. Dialoglandene mottar ved siden av dette også betydelige beløp til utviklingsprosjekter.

I tillegg til de offisielle MR-dialogene fører Norge dessuten flere MR-konsultasjoner, blant annet med Russland og Cuba. Fram til begynnelsen av 2000-tallet var Cuba og Tyrkia i formelle MR-dialoger med Norge. Offisielt ble begge disse dialogene avsluttet på grunn av uoverensstemmelser. Tyrkia ønsket ikke lenger å kalle dialogen for en *menneskerettighetsdialog*, og Cuba ønsket å avslutte dialogen i 2000, etter at Norge hadde sluttet seg til en resolusjon i FNs menneskerettighetskommisjon som kritiserte landets myndigheter.

Dagens politikk for menneskerettighetsdialogene

Den 10. juni 2010 ble 13. runde av den norsk- kinesiske menneskerettighetsdialogen innledet i Kina. Statssekretær Gry Larsen (Ap) ledet den norske delegasjonen med representanter fra flere organisasjoner og institusjoner. Fra norsk side inngikk uavhengige organisasjoner som Amnesty International, Advokatforeningen, Landsorganisasjonen (LO) og Norsk senter for menneskerettigheter (SMR). Sistnevnte er den tyngst involverte blant de norske institusjonene, på grunn av egne landprogrammer. Disse programmene varierer fra land til land, etter hvilke menneskerettighetsutfordringer dialoglandet står ovenfor. Gjennom rundebordsamtaler og felles prosjekter er MR-dialogen ment å føre til forbedringer i dialoglandet.

Samtale, diskusjon og kritiske spørsmål om menneskerettighetssituasjonen presser frem refleksjon og kanskje ideer til tiltak på begge sider. Samtidig er det et viktig prinsipp at en menneskerettighetsdialog ikke skal forhindre norsk påtale av menneskerettighetsbrudd i dialoglandet, f.eks. i multilaterale fora.²

Ved årets dialogrunde var det nedsatt fire arbeidsgrupper med hvert sitt arbeidsfelt. Nytt av året var en arbeidsgruppe rettet mot *mediefrihet og sosialt ansvar*.³ Fra tidligere eksisterte det tre arbeidsgrupper der fokuset har vært *arbeidstakeres rettigheter, varetektsfengslede og fangers rettigheter* og *minoriteters rettigheter*.

Grunnet de politiske omstendighetene i Kina er sammensetningen av arbeidsgruppene av en annen karakter enn de er på norsk side. Det er ingen selvstendige eller "frie" organisasjoner som deltar. Legitimiteten til de som deltar, er blitt kritisert for å ha et bundet mandat og for å de facto opptre som representanter for kinesiske myndigheter. Slik er de personlig så vel som institusjonelt med i dialogen som aktører for den kinesiske stat, mer enn stemmer fra et selvstendig og fritt sivilsamfunn.

Effekten av menneskerettighetsdialogene

Gjennom [Stortingsmelding nr. 21 \(1999-2000\)](#) *Menneskeverd i sentrum*, ønsket den daværende Bondevik II-regjeringen å igangsette en bred evaluering av Norges utenrikspolitiske bidrag og virkningen av disse. Dette var et tiltak for å følge opp den etter hvert brede erkjennelsen av at det var lite dokumentasjon på effekten av den norske MR-politikken. Slike effekter er imidlertid vanskelige å måle, slik utenriksminister Jonas Gahr Støre påpeker i en interpellasjonsdebatt initiert av stortingsrepresentant Petter Skovholt Gitmark (H) den 16. februar i år: "det finnes ingen enkle redskaper for å måle menneskerettighetsarbeid eller effekten av engasjementspolitikk".⁴ Utenriksminister Gahr Støre presiserte videre, med henvisning til de mer prosjektrettede fagdialogene, at "vi må tro og anta" at dialogdeltakelsen over tid gir resultater.

Antagelsen er altså at resultatene av MR-dialogene vil være *kvalitative og langsiktige*, og derfor vanskelige å måle på kort sikt. Man legger imidlertid til grunn er at en slik dialog vil kunne stimulere til bedre samarbeid mellom sivilsamfunnet og myndighetene i landet. Det vektlegges også at dialogene ikke nødvendigvis fører til fremgang, men også kan resultere i tilbakeslag. Den tilnærmingen som utenriksminister Gahr Støre her gir uttrykk for, er blitt kritisert. Dersom man verken vil kreve, eller ønsker å måle, resultater av det sentrale virkemiddel som MR-dialog er ment å være for den norske menneskerettighetspolitikken internasjonalt, er det heller ikke overraskende at flere etterspør poenget med slike dialoger.

En viktig del av dialoggrundene har vært forsøk på å få *ratifisert* de forskjellige konvensjonene om internasjonale menneskerettigheter. Det har derfor blitt lagt vekt på dialoglandets ratifikasjon, altså bekreftelse av landets tilslutning til en konvensjon gjennom en parlamentsbeslutning eller liknende, som slik gjerne også har innebåret stillingtagen til hvordan konvensjonen skal innarbeides i landets lovverk. Slike ratifikasjoner kunne man tenke seg utgjør resultater som i seg selv er målbare. Dessverre er det slik at ratifisering av en FN-konvensjon ikke nødvendigvis betyr at landet forholder seg aktivt til konvensjonens bestemmelser.

Norge sitter i dag som medlem av FNs menneskerettighetsråd. Dette rådet er opprettet for å vurdere menneskerettighetssituasjonen i alle FNs medlemsland.⁵ Da Norge i mai 2009 ble innvalgt i rådet for perioden 2009-2012, erklærte Gahr Støre at "vi vil bruke vår stemme i rådet til å påtale grove brudd på menneskerettighetene i undertrykkende regimer som ikke viser vilje til samarbeid eller forbedring".⁶ Videre presiserte utenriksministeren at Norge skulle konsentrere seg spesielt om forbudet mot tortur og særlig utsatte gruppers rettigheter, situasjonen for internt fordrevne flyktninger samt ytringsfriheten og frie medier, bedrifters samfunnsansvar og kvinner og barns rettigheter.

Gitt Norges rolle og dette FN-rådets klare formål, blir det interessant å se om f. eks. den bilaterale dialogen med Kina svekker mulighetene for åpen norsk påtale av kinesiske brudd på menneskerettighetene.

Menneskerettighetsdialogen med Kina

Mye av kritikken mot å bruke de offisielle menneskerettighetsdialogene som virkemiddel, er basert på de manglende resultatene fra dialogene med Kina. Dette fordi det er den formelle menneskerettighetsdialogen som har pågått lengst for Norges del. Det har også fra flere hold vært ytret ønsker om å foreta en ekstern evaluering av resultatene av dialogen, sett i forhold til utviklingen av menneskerettighetssituasjonen i landet.

Amnesty Norge er en av de involverte partene i dialogen mellom Norge og Kina, og har siden begynnelsen av 2000-tallet deltatt på rundebordskonferansene. De har ønsket å delta i dialogene for å kunne evaluere effekten fra innsiden. Organisasjonen har så langt deltatt i to av arbeidsgruppene. Sist tok de del i arbeidsgruppen om anholdte og fangers rettigheter.

Amnesty har tydelig sett at dialogen fremstår som særdeles mye viktigere for Norge enn for Kina. Manglende seriøsitet fra Kinas side skal være en av grunnene til at dialogen oppleves som lite fruktbar. Fra norsk side mangler dialogen klare mål. Følgelig har man heller ingen synlig og relevant virkemiddeldiskusjon om hvordan man best kan nå eventuelle mål. Langt mindre finnes en åpenhjertig refleksjon rundt hva Norge vil gjøre dersom man finner ut at dialogen ikke fører noen vei.

Amnesty poengterer at det er viktig med norsk tilstedeværelse i Kina. Organisasjonen savner imidlertid en tydelighet og åpenhet fra norske myndigheters side omkring hva som er målet og meningen med tilstedeværelsen og dialogen. Er det dialog for dialogen og kontaktens skyld, bør man kunne godtgjøre hvordan dette tjener til sin hensikt. Dersom målet er å gjøre Norge og norske interesser synlige, bør man kunne være åpne på dette. Å føre den typen relasjon under parolen menneskerettighetsdialog kan virke misvisende.

Innledningsvis i dette notatet ble de offisielle premissene for Norges menneskerettighetsdialoger presentert. Det må dreie seg om "land der det er menneskerettighetsproblemer, men der det samtidig er potensial for forbedringer gjennom dialog og kontakt." Svakheten ved disse premissene er altså at man ikke har evnet å følge dem opp med tydeligere formuleringer av etterprøvbare mål. Som følge av dette mangler man også en offentlig refleksjon rundt virkemidlene for dialogen. Hvorvidt disse er egnet eller ei, blir igjen svært vanskelig å vurdere uten klart formulerte mål. Det ser vi tydelig i samtalene med Kina.

Tidligere statssekretær med ansvar for menneskerettigheter i UD, Raymond Johansen (Ap), presiserte i 2008 at vi, grunnet de begrensningene som følger av at Norge er "et såpass lite land", bør la land som er "bedre egnet" utøve press mot kinesiske myndigheter.⁷ Samtidig vektlegges det at Norge er et av få land som faktisk fører en politisk menneskerettighetsdialog med Kina.⁸ Utenriksminister Gahr Støre, derimot, mener at Kina ser mot Norge som en viktig samarbeidspartner både når det gjelder handel, spesielt med tanke på Kinas økende energibehov, men også når det gjelder den norske velferdsmodellen. Han presiserer også at vår dialog med Kina er blant de mest omfattende dialogene. Dialogen er ønsket av kinesiske myndigheter, noe som burde tilsi at Norges innflytelse kan være mer betydelig. Da Danmark valgte å kritisere Kina i FN-sammenheng mobiliserte kinesiske representanter for å stanse det danske initiativet, ettersom dette ville sette kinesiske myndigheter i et dårlig lys⁹.

Dagrun Eriksen (KrF) har understreket at det ikke er dialog når den ene parten ikke blir tatt seriøst. Hvis myndighetene i et land ikke bruker dialogen som et middel til å iverksette tiltak mot menneskerettighetsbrudd, er også effekten tvilsom. Men, sier Eriksen "dialog der krav knyttet til menneskerettigheter kobles til å løfte målrettede sanksjoner, har vist seg å være effektive strategier". Ettersom det for de offisielle dialogene ikke stilles tydelige krav, er det problematisk å måle effektiviteten.

Mangfoldet av innsatser og aktører som jobber med menneskerettigheter mot Kina skaper naturlig nok et komplekst bilde av hvilke virkninger som kan tilskrives dialogen med Norge. Cecilie Figenschou Bakke ved Norsk Senter for menneskerettigheter poengterer¹⁰ at Norge må huske at den støtten vi gir til dialog med Kina er marginal. Videre tilføyer hun at de endringene som skjer i kinesisk menneske-

rettighetspolitikk ikke nødvendigvis er et resultat av ekstern påvirkning, men like mye et resultat av et internt ønske om forbedring.

Kinas forhold til de internasjonale menneskerettighetene

Amnesty om Kina (2009)

- 7000 dømt til døden, 1700 henrettet
- Forfølgelse og fengsling av menneskerettighetsaktivister
- Manglende ytringsfrihet
- Urettmessig rettergang mot sivile
- Ubegrunnede fengslinger
- Tortur som virkemiddel i fengsler
- Forfølgelse av individer som utøver religion på andre steder enn de som er godkjent av staten

Det var kineserne selv som på 1980-tallet ønsket å delta i FNs menneskerettighetskommisjon. Landets myndigheter tok initiativ til å ratifisere flere av de internasjonale menneskerettighetskonvensjonene. I denne perioden opplevde kineserne sterk økonomisk vekst og fattigdomsreduksjon, to nødvendige, men neppe tilstrekkelige virkemidler for å bedre menneskerettighetenes stilling i et land.

Ser man nærmere på menneskerettighets-situasjonen i Kina er utviklingen urovekkende. Ifølge Amnesty ligger landet på topp av statistikken for idømmelse av dødsstraff. Amnesty anfører også at menneskerettighets-situasjonen i Kina er blitt tydelig forverret de siste årene.

Under et besøk hos Norsk utenriks-politisk institutt (NUPI) i begynnelsen av juni 2001 understreket den kinesiske viseutenriksministeren at menneskerettigheter ikke stod øverst på de kinesiske myndigheters agenda. Før man kunne fokusere på menneskerettigheter, sa han, måtte man konsentrere seg om på økonomisk utvikling og bekjempelse av fattigdom. Til dette svarte Jan Egeland med å vise til at Kinas økonomiske utvikling ligger langt foran andre land der menneskerettighetsforholdene er vesentlig bedre. Dette ble igjen møtt med kommentar fra den kinesiske viseutenriksministeren om at Kina må forstås på kinesiske premisser.

Det fremstår klart at kinesiske myndigheter ikke ønsker å foreta endringer eller åpne for innrømmelser som kan skape ustabile politiske forhold. Det fryktes også at manglende stabilitet vil medføre tilbakeslag i landets økonomiske utvikling.

FN-konvensjon	Signert	Ratifisert
FNs kvinnekonvensjon	1980	1980
FNs torturkonvensjon	1986	1988
FNs rasediskrimineringskonvensjon		1981
FNs konvensjon om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter	1997	2001
FNs barnekonvensjon	1990	1992
FNs konvensjon om rettighetene til mennesker med nedsatt funksjonsevne	2007	2008
FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter	1998	
FNs konvensjon om beskyttelse mot tvungen bortføring		
FNs konvensjon om beskyttelse av migrantarbeidere og deres familiemedlemmer		

Figur 1 Cecilie Figenschou Bakke, Senter for norske menneskerettigheter (2008)

Figenschou Bakke understreker i sin artikkel¹¹ om menneskerettighetsdiskursen i Kina at det kun er ett område hvor vi muligens kan se små endringer som direkte følge av norsk innsats. Hun sikter da særlig til det akademiske programmet som Senter for menneskerettigheter har drevet som oppfølging av den offisielle menneskerettighetsdialogen. Dette programmet har bl.a. bidratt til aktiviteter som

har tatt sikte på å hjelpe frem internasjonale standarder på menneskerettigheter i Kina. Aktivitetene i programmet gjennomføres i tett samarbeid med akademiske institusjoner i Kina.

Dette har tidligere inkludert publiseringen av den første læreboken om menneskerettigheter i Kina, oversettelse av kjerneverk om menneskerettigheter, gjesteforskerprogram og støtte til norske og kinesiske studenter og forskere.

At Kina startet sine formelle menneskerettighetsdialoger med Norge, Australia og Canada, men siden også har initiert konsultasjoner eller dialoger med flere andre, som for eksempel EU, Mexico og USA, kan muligens også tolkes som et positivt resultat.

Den norske Helsingforskomiteen har oppfordret Norge til å ta en tøffere linje overfor Kina. Dette ble spesielt påpekt i forkant av OL i Beijing i 2008, da det så ut til at den menneskerettslige situasjonen ble forverret.¹² Utenriksminister Gahr Støre svarte den gang at det var viktig å se spørsmålene i et langsiktig perspektiv. Ifølge ham var det mye som tydet på at det hadde vært forbedringer i menneskerettighetssituasjonen i Kina. Samtidig erkjente han at landet på noen felt opplevde forverringer. Utenriksministeren ga uttrykk for at det overordnede målet måtte være å få utviklingen i Kina til å fortsette i riktig retning. Overfor Stortinget har han imidlertid ikke kunnet svare for hvilke konkrete indikasjoner norske myndigheter ser for seg som relevante for å måle hvorvidt utviklingen faktisk går i ønsket retning. Når Amnesty nå viser til at MR-situasjonen i Kina har forverret seg, er det naturlig å spørre hvilken retning som er den riktige.¹³

Erfaringer fra andre lands menneskerettighetsdialoger med Kina

Både EU og Canada har foretatt grundige evalueringer av sine menneskerettighetsdialoger, og som følge av dette laget egne retningslinjer som skal gjøre dialogene mer resultatorienterte. Det skal samtidig understrekes at Canada erfarte, som Norge, at det var vanskelig å måle resultatene. De så derfor også behov for en ekstern evaluering som tok for seg synspunkter både fra den canadiske og den kinesiske siden. EU har også ført en strengere linje etter en intern evaluering av sine offisielle menneskerettighetsdialoger. Ved å sette tydelige krav og sanksjoner til landet de er i dialog med, mener man å kunne vise til at dialogene har ført til målbare forbedringer. Europaparlamentet har særskilt oppfordret EU-Kommisjonen og Rådet til å sørge for at dialogen med Kina blir mer resultatorientert. Med tanke på den posisjonen dagens regjering mener Norge har i forhold til kinesiske myndigheter, skulle det være grunnlag for å hevde at Norge kunne ha muligheten til å legge tilsvarende føringer.

¹⁴

For å gjøre dialogene mer målbare, har ministerrådet utviklet "[EU- Guidelines on Human Rights Dialogues with Third Countries](#)". Ved å nedfelle slike retningslinjer mener EU å ha oppnådd større klarhet i egne målsetninger. Ved å tydeliggjøre hvilke resultater som ønskes, oppnår man å gjøre dialogen mer konsekvent. Løpende evaluering av dialogene to ganger årlig er en av bestemmelsene i disse retningslinjene. Om dialogen mellom Kina og EU mener Europaparlamentet at "den må bli mer resultatorientert og med fokus på at Kina må oppfylle sine forpliktelser i forhold til internasjonale konvensjoner." Parlamentet vil bl.a. at Kommisjonen skal påse at handelsrelasjonene med Kina knyttes opp til en MR-reform, og man ber om at Rådet får utført en evaluering av MR-situasjonen før eventuelle partnerskaps- eller samarbeidsavtaler inngås.¹⁵ EU foretar for tiden en ekstern evaluering av sine MR-dialoger, og resultatene fra denne evalueringen er så langt ikke blitt publisert i sin helhet.

Canada startet sine MR-dialoger med Kina i 1997, samtidig som Norge. Dialogen var svært lik Norges, men etter en ekstern evaluering ble dialogen avsluttet i 2006. Denne evalueringen tok hensyn til kinesernes syn på dialogen og resultatene som var oppnådd. Av de involverte arbeidsgruppene ble

synspunktene fra den nasjonale kongressen, utenriksministeriet, ministeriet for offentlig sikkerhet, Høyesterett, Kvinneforeningen og Advokatforeningen vektlagt på den kinesiske siden. Her må det igjen tillegges at de kinesiske motpartene i dialogen ikke er sammenlignbare med de frie norske foreningene. Samtlige organisasjoner presiserte at kineserne har nytt godt av samarbeid med andre land og økt innpass i det globale markedet. Få av dem anså imidlertid MR-dialogene som en kilde til forbedringer for det sivile samfunn. Derimot mente de at globaliseringsprosessene har ført til betydelige forbedringer på felt som MR-dialogen burde tatt opp.

Når det gjelder andre land Norge tidligere har hatt dialog med, er både Cuba og Tyrkia interessante eksempler. Norges dialog med Cuba ble avsluttet fordi Norge åpent kritiserte cubanske myndigheter i internasjonale fora. Cubanske myndigheter kuttet da tvert dialogen. Tiltredelsen av den rødgrønne regjeringen i 2005 medførte imidlertid etter ganske kort tid at Norge igjen har gjenopprettet såkalte menneskerettighetskonsultasjoner med Cuba. Disse konsultasjonene omhandler så langt utelukkende de økonomiske, sosiale og kulturelle menneskerettighetene. Gitt at den nye politikken nå har fått virke i mer enn én stortingsperiode, vil høyst sannsynlig kravene komme om noen effekt av denne mykere tilnærmingen til Cuba kan dokumenteres. Igjen vil dette kunne bli en krevende øvelse, all den tid regjeringen har vært svært sparsom med formuleringer av mål for MR-konsultasjonen, akkurat slik forholdet lenge har vært for de mer institusjonaliserte MR-dialogene.

MR-dialogen med Tyrkia er på sin side definert av bl.a. deltakere fra Amnesty som en mønsterdialog, hvor Norge kunne vise til forbedringer. Det kan likevel ikke herske noen tvil om at tilpassningskravene for medlemskap i EU har vært mest avgjørende for den utvikling som Tyrkia har gjennomgått over en årrekke. Tyrkerne ønsket uansett ikke lenger å føre en offisiell MR-dialog, grunnet den negative betydningen til betegnelsen MR-dialog.¹⁶ Med andre ord mente de tyrkiske myndighetene at ved å føre en offisiell MR-dialog med Norge, ville landet bli satt i et dårligere lys. Tilnærmingen fra tyrkisk, kubansk og kinesisk side er således høyst forskjellig, men kanskje likevel ikke så ulik. Dialog og konsultasjoner virker først og fremst motivert av egne oppfattelser av hva som vil tjene eget omdømme internasjonalt.

Kinesiske representanters syn på menneskerettighetsdialog

Gjennom en ekstern evaluering av den kanadiske dialogen, foretatt av Charles Burton (2006), ble det vektlagt hvordan de kinesiske representantene selv så på dialogen.¹⁷ Manglende effekt av dialogen ble fra kinesisk side begrunnet blant annet med lite ressurser, lav kontinuitet og lite åpenhet. Det kinesiske UD konsulterte ikke de forskjellige fagtematiske gruppene om hvilke temaer gruppene anså det fordelaktig å ta opp. Man ble på kinesisk side snarere fortalt hva en skulle ta opp med kanadierne. Hovedfokus skulle være på de områdene der Canada selv begikk MR-brudd.

Fra canadisk hold ble det også påpekt at man opplevde manglende kontinuitet fra år til år i hvem som representerte Kina. Dette gjaldt både fra departementene og de forskjellige foreningene eller institusjonene. Grunnet manglende ytringsfrihet og mye hemmelighet hadde heller ikke de kinesiske deltagerne anledning til å formidle innholdet av dialogene offentlig i eget land. Dialogen foregikk også gjennom tolk, og tolkningen ble kritisert for å være både mangelfull og av lav kvalitet.

Mangfoldet av temaer som ble tatt opp så også ut til å være problematisk, og de forskjellige fagtematiske gruppene var ikke informert om motivene for dialogen. Videre ble det fra flere hold understreket at det kinesiske UDs mandat var å forsvare de kinesiske interessene internasjonalt, og at de derfor ikke hadde noen interesse av å fremme internasjonale menneskerettighetsstandarder innad i Kina. Likeledes ønsket ikke de kinesiske myndighetene oppmerksomhet rundt negative sider

nasjonalt, ettersom det ville kunne skape internt press på den politiske ledelsen av landet. Kineserne kritiserte også Canada for å ha en misjonerende holdning i dialogen, der substansen i kritikk som ble fremmet opplevdes å være basert på tabloidiserte enkelttilfeller. Samtidig poengterte kineserne at dialogen med Canada var en av de beste, ettersom canadierne ikke var like nedlatende og negative til kinesisk menneskerettighetspolitikk som andre dialogland.

Manglende kontinuitet er også et problem Norge har fått oppleve¹⁸. Ved rundebordsamtalene er de kinesiske representantene blitt byttet ut fra år til år og oppfølgingen har vært mangelfull. Kritikerne hevder at dette er et av hovedproblemene med dialogen. Når det ikke er noen kontinuitet i dialogene, blir det også vanskelig å måle resultatene av dialogene i et langsiktig perspektiv. Vi må kunne anta at det som gjaldt for de kinesiske representantene under dialogrundene med Canada, også gjelder for de kinesiske dialogpartnerne til Norge. Det er derfor grunn til å tvile på at innholdet i den norsk-kinesiske dialogen viderefremmes. Tilstedeværende norske organisasjoner under rundebordsamtalene ser at det er en mangel på seriøsitet fra de kinesiske representantenes side, og det har virket som de er dårlig forberedt. Det har blant annet blitt understreket at rapporteringen fra de forskjellige gruppesamtalene ble manipulert, slik at den ikke reflekterte det som faktisk ble tatt opp. Det var opplevelsen av manglende seriøsitet som ble lagt til grunn for canadiernes beslutning om å avslutte dialogene. Evalueringen fastslo at de forskjellige gruppene mente at de hadde liten innsikt i motivet bak dialogen, og at de i stor grad var blitt fortalt hva de skulle si av de kinesiske myndighetene.

Når de kinesiske representantene fra de forskjellige arbeidsgruppene ble spurt om hvilke virkemidler som kunne gjøre dialogen mer virkningsfull, var svaret som regel at det kinesiske UD burde ha en redusert rolle i dialogen. Dette ble begrunnet med at representantene opplevde at det kinesiske UD hadde et annet syn på meningen med dialogen enn det representantene i de fagtematiske arbeidsgruppene hadde. Ønsket var heller at dialogene skulle føres mellom de forskjellige fagdepartementene, og at de skulle ha mandat for eksterne prosjektsamarbeid, hvor de kunne utveksle kunnskap på MR-relaterte områder i sine sektorer. Disse temaene burde siden blitt fulgt opp fra år til år, og i det minste med en viss kontinuitet på deltakersiden.

En av de mer positive gruppene, en kinesisk forskningsinstitusjon, mente at dialogen bidro til færre misforståelser mellom partene, ettersom dialogene skapte en større forståelse og respekt for det kinesiske synet på menneskerettigheter. Dialogene hadde ført til at den internasjonale kritikken hadde mildnet, og derfor burde dialogen fortsette. Dette ble fremstilt som positivt for kineserne, fordi de da kunne slippe kritikk i FNs Menneskerettighetsråd. Generelt vektla evalueringen at kinesiske myndigheter mente dialogen ville få mer tyngde dersom politisk sensitive temaer ble unngått.

De canadiske synspunktene på hvorfor dialogen var lite virkningsfull, var relativt like de kinesiske representantenes. Det ble også vektlagt at ettersom kinesernes økonomi og dominans i verdensmarkedet har økt, ser det ut til at de har tatt MR-dialogene mindre seriøst. De fremsto som "lei" av dialogen, samtidig som de var meget bevisste på at de bilaterale dialogene var et effektivt virkemiddel for å slippe kritikk i internasjonale fora. Av målbare resultater kunne man vise til signeringen av konvensjonen om sivile og politiske rettigheter (SP) og ratifiseringen av konvensjonen om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter (ØSK), sistnevnte med reservasjoner mot hele artikkel 8 som omhandler de internrettslige forpliktelsene stater påtar seg ved å ratifisere. Betydningen av dette på hjemmebane – for egne innbyggere – er således liten.

Kinesiske myndigheter ønsket også at canadierne skulle slutte å diskutere lister over kinesiske fanger som de mente var urettferdig behandlet. Canadierne på sin side mente at ved å presentere disse ville man kunne forbedre håndteringen rundt de enkelte sakene. Fangelistene ble fra kinesisk side sett på som tabloid og basert på manglende kunnskap. Samtidig ble det sett på som fornærmende at canadierne tvilte på legitimiteten til det kinesiske rettsvesenet.

Svakheter ved dagens menneskerettighetsdialog

1. Manglende målsetninger

Utenriksdepartementet mener, i forhold til Norges plass i FNs menneskerettighetsråd, "at dialog og samarbeid, og målrettet innsats på utvalgte saker, gir best uttelling".¹⁹ Man vektlegger altså det å være målrettet som en viktig del av arbeidet. Når de bilaterale menneskerettighetsdialoger og konsultasjoner er tema, gjør man imidlertid lite for å etterleve kriteriet om målrettet innsats i enkeltsaker. Hvorfor tilnærmingen må være så ulik fra de multilaterale til de bilaterale bestrebelsene, gis det ingen nærmere begrunnelser for.

Forskere har imidlertid foretatt studier omkring planleggingen og evalueringen av EUs MR-dialoger.²⁰ I en studie gjort av Wurth og Seidensticker klargjør man viktigheten av klart definerte motiver for dialogene. Ved å sette klare mål for dialoggrundene er det lettere å etterprøve resultater. Det erkjennes at noen mål alltid vil være langsiktige og derfor også mindre målbare i enkeltvise evalueringer. I seg selv blir heller ikke ratifisering av en konvensjon sett på som et mål, fordi ratifisering ikke nødvendigvis fører til bedringer i situasjonen for de rettigheter som reguleres av konvensjonen. Likeledes kan situasjonen for de samme rettigheter bli forbedret uten at konvensjonen er ratifisert.

Vi har innledningsvis omtalt to ulike skoler for de institusjonaliserte MR-dialogene: en realistisk og en konstruktivistisk. Å definere tilnærmingen Norge har valgt i lys av disse skolene slår ikke entydig ut, men det må kunne sies å lene i en *konstruktivistisk retning*. Vektleggingen ligger følgelig mer på *indirekte ringvirkninger* av dialogarbeidet. Problemet for både norske myndigheter og andre aktører i dag er at man ikke kan vise til nevneverdige utslag av en slik tilnærming. Dette har primært å gjøre med at man verken operer med målformuleringer eller konkrete tiltak for å etterprøve disse.

2. Dialogen er avhengig av innstillingen hos partene

Dagens menneskerettighetsdialog bygger på tillit mellom partene. Det skal være mulig å arbeide sammen med myndighetene og andre institusjoner i dialogpartnerlandet for å forbedre forholdene der. Denne tillitsdimensjonen, og anerkjennelsen av at forbedringer skal være oppnåelige, utgjør selve grunnlaget for dialogene som menneskerettighetspolitisk virkemiddel. På den annen side blir de bilaterale dialogenes svakhet at man må stole på tilliten til, og egenviljen hos, dialogmotparten. Dette har eksempelvis vist seg problematisk når det gjelder den nylig opprettede arbeidsgruppen knyttet til MR-dialogen mellom Kina og Norge, *Mediefrihet og sosialt ansvar*. For denne arbeidsgruppen skal det ha vært avtalt at begrepet ytringsfrihet måtte være utelukket som tema. Fra norsk side skal man da ha endt opp med å presentere *Vær Varsom-plakaten* og hvordan den ble brukt i Norge.²¹

3. Den bilaterale dialogen vanskeliggjør multilateral kritikk

Dersom brudd på menneskerettighetene fortsetter, eller endatil forsterkes, samtidig som man er involvert i en formell MR-dialog, vil det føre til et dilemma for Norge som aktør. En tydelig linje med påtale av menneskerettighetsbrudd i internasjonale fora vil kunne føre til en slutt på den bilaterale dialogen. Regjeringen erkjenner at det å bli brakt til taushet i internasjonale fora som følge av et ønske om å styrke en dialogrelasjon, vil kunne være en politisk belastning for Norge.²²

Dersom dialog føres bilateralt istedenfor gjennom multilaterale fora, kan dialoglandene unntas fra internasjonal kritikk. Således kan dialogene fungere som en sovepute. Samtidig føres dialogene relativt lukket, og derfor er det vanskelig for omverdenen å få innsikt i hva som faktisk blir tatt opp.

I ytterste konsekvens kan dagens MR-dialog føre til legitimering av autoritære regimer. Det bilaterale samarbeidet vil kunne føre til svekket internasjonalt press for å få til menneskerettighetsforbedringer.

4. Dialogen fremstår mer som døråpner for økonomiske interesser enn for MR

For Norge må det være viktig å ha åpenhet og oppriktighet om formålet med MR-dialogene. Når formålet oppgis å være et bidrag til å forbedre MR-situasjonen, bør dette komme tydelig frem. Ikke bare gjennom etterprøvbare mål, men også gjennom en konsekvent holdning og posisjon ovenfor dialoglandet. Det oppstår en uheldig tvetydighet ved Norges opptreden når Utenriksdepartementet (UD) arbeider aktivt med å føre MR-dialog med Kina, samtidig som Handels og Næringsdepartementet (NHD) og Fiskeri og Kystdepartementet (FKD) arbeider svært offensivt med strategisk posisjonering av norske økonomiske interesser i det samme landet.

Det er blitt vektlagt at Norge gjennom en unik handelsposisjon med Kina også vil kunne promotere menneskerettighetene. Samtidig ser det ut til at representanter fra næringslivet er fornøyde med dialogen fordi den har fungert som en døråpner inn til kinesiske myndigheter som igjen har betydelig kontroll på landets økonomi og markeder.²³ I en intern rapport om dialogen fra UD fra begynnelsen av 2000-tallet vektlegges nettopp denne døråpnerfunksjonen: "Næringslivet har for eksempel formulert det slik at menneskerettighetsdialog var en effektiv måte å komme i kontakt med og beholde kontakten med kinesisk næringsliv i perioden etter overgrepene på Den himmelske freds plass."²⁴ Rapporten konkluderte videre med at de kinesiske målsettingene for dialogen var å slippe kritikk i internasjonale fora og å få tilgang på bistandsmidler. Dette er to målsetninger som må sies å være oppnådd for Kinas del. Hvis målet for dialogen for norsk del har vært å åpne dører til det kinesiske næringslivet, og å slippe konsekvensene kritikk av Kina internasjonalt, kan vi på samme måte si at Norge har lyktes med sine mål. Men da bør norske myndigheter være oppriktige og si det som det er: MR-dialogen handler om helt tradisjonell utenrikspolitikk, og det er ikke galt å fremme norske interesser.

Forslag til forbedringer av menneskerettighetsdialogene

Det finnes flere eksempler på at forskning og analyser har vært brukt til å utvikle MR-dialogene. Sophia Woodman ved Universitetet i Hong Kong mener at man ved å stille klare krav til forbedringer som følge av dialogen, og samtidig offentliggjøre dialogen og dens intensjoner, vil man lettere kunne måle dens resultater.²⁵ På denne måten kunne MR-dialogen bli basert på mer etterprøvbare kriterier.

Gjennom interpellasjonsdebatten i Stortinget om Norges MR-dialoger fra februar 2010, ble viktigheten av evaluering også understreket av Stortingsrepresentant Peter Gitmark (H): Både EU og Canada har igangsatt evaluering av sine MR-dialoger, da de har innsett at dialogene ikke har fungert godt nok. Utenriksminister Gahr Støre (Ap) ga uttrykk for at han er åpen for å sette kriterier, men han understreket at disse kriteriene må avhenge av landet og hvilke områder som åpner seg. Gitmark tok til orde for at det skal være tydelig for dialoglandets innbyggere (offentligheten) at det foregår MR-dialog i landet. Ved å stille krav til denne typen åpenhet, vil innbyggerne selv kunne foreta evaluering av de resultatene en dialog har, evt. ikke har, ført til. I det kinesiske tilfellet har det som nevnt vært lite informasjon om dialogen som har kommet ut til det sivile samfunn. Det skaper en utfordring, i og med at det for Norge har vært et viktig motiv med dialogene å skape et tettere bånd mellom myndighetene og andre sektorer i samfunnet, både næringslivet (arbeidsgiverne) og det sivile samfunn.

Hvis vi ikke får resultater fra MR-dialogene er det viktig at det er en åpenhet også om de manglende resultatene, mener Stortingsrepresentant Morten Høglund (Frp). Ressursene som brukes på MR-dialog med disse landene kunne blitt brukt i dialog med andre land som er mer mottakelige for å gjøre endringer. Det kinesiske eksemplet illustrer hvordan oppmerksomheten om den politiske delen av dialogen har ført til at det er vanskelig å se hvilke resultater som springer ut av de faglige og institusjonsbaserte samarbeidsprosjektene mellom norske og kinesiske virksomheter.

Cecilie Figenschou Bakke ved Norsk senter for menneskerettigheter (SMR) foreslår å rette mer oppmerksomhet mot resultatene av *prosjektarbeidet* mellom norske og kinesiske parter. Ifølge Bakke er det tydelig at prosjektsamarbeid fører til målbare forandringer. Hun mener at ”disse har bidratt til å bygge kompetanse og kunnskap om menneskerettigheter blant sentrale samfunnsaktører i Kina”. Slik mener hun man lettere vil kunne måle effekten av dialogarbeidet. Bakke vektlegger spesielt hvordan prosjektsamarbeid om utdanning har vært effektivt. Det er blitt opprettet undervisning og kurs innenfor menneskerettigheter i Kina. Blant annet har 300 kinesiske jurister gjennomgått kurs i internasjonal menneskerettighetslære. Det akademiske samarbeidet er derfor blitt sett på som det mest fruktbare av dialogene. Bakke understreker at resultatene fra dialogarbeidet på prosjektnivå kommer i kjølvannet av de offisielle og politiske MR-dialogene, og at den formaliserte og institusjonaliserte MR-dialogen således tilrettelegger for resultatene av denne typen prosjekter.

Et klart dilemma som er trukket fram tidligere består i hvorvidt Norge skal våge å reise kritikk av et dialogland i internasjonale fora, eller avgrense seg til å bruke den bilaterale MR-dialogen alene. I forhold til land som Kina, hvor det vedvarende skjer omfattende brudd på menneskerettighetene, må Norge vurdere effektiviteten av den bilaterale dialogen sett opp imot det virkemidlet kritikk i internasjonale fora utgjør. Videre bør man også åpne for muligheten av at prosjektarbeidet og rundebordsamtalene på faglig nivå får fortsette uavhengig av dialogen på det politiske nivå. Et alternativ som uansett står klart, er det å stille krav til de kinesiske myndighetene som ledd i og forutsetning for den videre MR-dialogen.

Mye tyder på at MR-dialogen med Kina ikke blir møtt med seriøsitet, og det er blitt hevdet at kinesiske myndigheter kun bruker dialogene som et virkemiddel for å unngå kritikk i internasjonale fora. Utgangspunktet er naturlig nok at man fører dialog med land der det er potensial og villighet til forbedring. Med dette som grunnforutsetning ville det være på sin plass å formulere klare identifikasjoner av hva det er vilje til og potensial for å forbedre. Det skal sies at dialogen med Kina ble opprettet etter kinesiske myndigheters eget ønske. Samtidig står erfaringene med at dialogen ikke er blitt tatt seriøst fra kinesisk side i kontrast til selve grunnforutsetningen for dialogarbeidet: Det må foreligge reell vilje til å bruke dialogen som virkemiddel for egen forbedring.

Norske myndigheter burde være åpne for å foreta en ekstern og offentlig tilgjengelig evaluering som grunnlag for en vurdering av hvorvidt man skal fortsette med MR-dialogene slik de foregår i dag. Et minstemål burde være å kreve 1) *åpenhet i Norge og overfor offentligheten i dialoglandet om hensikten ved og eksistensen av dialogen*, 2) *tydelige og etterprøvbare målsettinger* og 3) *klar tale om brudd på internasjonale menneskerettighetsforpliktelser – både gjennom den bilaterale dialogen og i internasjonale fora*.

Forfattere:

Notatet er skrevet av praktikant Julie Haugli i samarbeid med David Hansen, Civita. david@civita.no

Noter

- ¹ <http://www.regjeringen.no/nb/dep/ud/dok/regpubl/stmeld/19992000/stmeld-nr-21-1999-2000-/5/5.html?id=321736>
- ² <http://www.regjeringen.no/nb/dep/ud/tema/menneskerettigheter/menneskerettighetsdialoger/norges-menneskerettighetsdialoger.html?id=447059>
- ³ http://www.regjeringen.no/nb/dep/ud/aktuelt/nyheter/2010/mrdialog_beijing.html?id=607703
- ⁴ http://www.regjeringen.no/nb/dep/ud/aktuelt/taler_artikler/utenriksministeren/2010/mrdialog_innlegg.html?id=593552
- ⁵ <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/article3072809.ece>
- ⁶ Ibid
- ⁷ <http://www.dagbladet.no/nyheter/2008/10/31/552191.html>
- ⁸ Verdensmagasinet X “den gode samtalen” av Morten Tønnessen, 22.04.2008, tilgjengelig via <http://www.xmag.no/id/759.0>
- ⁹ Hovedoppgave, Nina Beate Rasch-Olsen “Menneskerettigheter og utenrikspolitikk-dilemmaer” (2001), tilgjengelig via <http://www.duo.uio.no/sok/work.html?WORKID=1788>
- ¹⁰ Internasjonal politikk nr. 4, 2008 (s. 667-680); Menneskerettighetsdiskurs i Kina: Påvirkning gjennom dialog og samarbeid
- ¹¹ Ibid (s. 675-676)
- ¹² <http://www.nrk.no/nyheter/verden/1.4660622>
- ¹³ Brev til utenriksministeren i anledning Kina besøk august 2010, tilgjengelig via <http://amnesty.no/brev-til-st%C3%B8re>
- ¹⁴ http://www.eu-norge.org/Aktuelt/Nyhetsartikler/MR_rapport/
- ¹⁵ Ibid
- ¹⁶ http://www.petergitmark.no/index.php?option=com_content&task=view&id=640&Itemid=34
- ¹⁷ *Assessment of the Canada-China Bilateral Human Rights Dialogue*, Charles Burton and associates, 2005. Rapporten er tilgjengelig via <http://spartan.ac.brocku.ca/~cburton/Assessment%20of%20the%20Canada-China%20Bilateral%20Human%20Rights%20Dialogue%2019APR06.pdf>
- ¹⁸ Opplysninger gjengitt i e-post av 07.09.2010 fra tidl. Høyesterettsdommer Ketil Lund, som selv fulgte MR-dialogen med Kina i seks år. E-posten er skrevet som kommentar til et tidligere utkast av det foreliggende Civitanotatet.
- ¹⁹ http://www.regjeringen.no/nb/dep/ud/tema/menneskerettigheter/mr_valg.html?id=560826
- ²⁰ *Indices, benchmarks and indicators: Planning and Evaluating Human Rights dialogues*. Anna Wurth, Frauke Lisa Seidensticker, German Institute for Human Rights, 2005. Studien er tilgjengelig via http://www.institut-fuer-menschenrechte.de/uploads/tx_commerce/study_indices_benchmarks_and_indicators.pdf
- ²¹ Opplysning fremkommet i samtale med Beate Ekeløve-Slydal fra Amnesty Norge.
- ²² <http://www.regjeringen.no/nb/dep/ud/tema/menneskerettigheter/menneskerettighetsdialoger/norges-menneskerettighetsdialoger.html?id=447059>
- ²³ http://www.nytid.no/arkiv/artikler/20050202/dialogen_som_dempet_kritikk/
- ²⁴ Ibid
- ²⁵ Verdensmagasinet X “den gode samtalen” av Morten Tønnessen, 22.04.2008, tilgjengelig via <http://www.xmag.no/id/759.0>